

Suuline süntaks ehk dialoogi protsessilauseste grammatika

Tiit Hennoste

Tartu ülikooli teadur

Me kirjutame lausetega. Lause ise on sõnadest moodustatud grammatiline tervik, mille tuumaks on öeldisverb ja milles sõnade vahel on erinevad grammatilised suhted. Nende suhete vormistamiseks on olemas kindlad reeglid. Mõned neist on kirjakeele normingud ja mõned sellised, mida grammatikaõpikud üldse ei sõnasta, kuid mida me lauseid kirjutades endastmõistetavalt järgime. Näiteks seda, et alus on nimetavas või osastavas käändes, aga mitte sisseütlevas. Või et lauses saab olla ainult üks finiitverb.

Suur osa suulise keele lausetest on ehitatud samal moel nagu kirjalikud laused. Aga sellele lisaks on seal konstruktsioonid, mida kirjas kasutatakse ainult ilukirjanduses ja sedagi teatud juhtudel või ei kasutata üldse. Vaatame neid lähemalt.

Mõnikord teeb kõneleja **eneseparandusi**. Üks võimalus on, et ta takerdub ja lükkab oma lause jätkamist edasi. See väljendub lauses erinevate edasilükkamisvahenditena, milleks on pausid, üneemid (*ee, õõ*), kordused, teatud partiklid (*noh*), venitused jm. Mõnikord teeb kõneleja midagi juba valmis lauseosas ümber ja see on kuulda eraldi paranduslõiguna. Lisaks võib kõneleja kasutada ka kohatäitjat. Kohatäitja on ase- või mäarsõna (*see, too, seal, siin*), mis tuuakse sisse samas vormis ja rollis nagu spetsiifilisem sõna, mille ajutiseks asendamiseks teda on kasutatud. Hiljem asendatakse ta konkreetse sõnaga.¹

- (1) A: jaa, .. tead ku `ea jäätis oli .. **nendega**, ... `kookoselbetega, ... kook- kookoselvestega, (tead) ned `väiksed tükid seal. .. `tead neid=vä.

Näites (1) otsib kõneleja sõna selle kohta, milline jäätis oli. Alguses lükkab ta ütlemise edasi, kasutades selleks pausi. Siis aga toob sisse

¹ Näited pärinevad Tartu ülikooli suulise eesti keele korpusest. Kirjaviis on muutmata. Kasutatud transkriptsioonimärgid: ... paus; ` rõhuline sõna; = kokku hääldatud sõnad; - katkestatud sõnad.

kohatäitja *nendega*, mis täidab otsitava sõna kohta. Seda, et tegu on nimelt kohatäitjaga, mitte aga näiteks täiendiga, näitab kääne. Kaasaütlevas käändes sõna täiend on eesti keeles omastavas käändes, kohatäitja aga esindab sama lauseliiget ja on samas käändes kui sõna, mille kohta ta täidab. Lisaks kasutab ta esialgu vormi *kookoselbetega*, ütleb siis peale pausi *kook-*, katkestab selle ja teeb ümber lõplikult vormiks *kookoselvestega*.

Mõnikord **põikab** kõneleja lauset tehes **kõrvale**, tuues sisse varem unustatud või taustaks olulist infot ja tuleb siis lause juurde tagasi. Tulemuseks on lause tegemise protsess, mida katkestavad erinevad kiilungid. Nii on näites (2) kolm kiilungit (rasvases kirjas).

- (2) ja siis mul tuli `täna **noh s ma mõtsin**=et sööks `midagi kui teatrist `ära läh**en**=ja .. siis mul tuli `meelde et ma pole ... isegi (.) (muud) a `pühapäeval **jah sõin** `midagi=aga .. aga et ma pole `sel `nädalal **täna on** `neljapäev et ma pole sel nädalal absoluutselt mitte `üh**tegi**=m `soolast asja `sö**önd**.

Kui kirjutame selle lause üles ilma kiiludeta, siis näeme, kuidas lause liigub iga kiilu järel veidi edasi, otsekui pursetena, ja samas kordab kõneleja iga kord midagi kiilungi eest:

- (2a) ja siis mul tuli `täna /.../
ja (.) siis mul tuli `meelde et **ma pole** /.../
et ma pole `sel `nädalal /.../
et ma pole sel nädalal absoluutselt mitte `üh**tegi**=m `soolast asja
`sö**önd**.

Selline kordamine on kiilungite puhul tavaline kuulaja abistamiseks mõeldud teksti sidumise võte. Puhastele kiiludele lisaks võib kõnes olla ka kiilu ja kõrvallause hüüriide:

- (3) `sellest `majast *kus nad nüüd elasid veskijärve kaldal* `sellest `majast algas siis Lutsul ka koolitee /.../

Nii algab näites 3 määruse järel tavaline kõrvallause (*kus nad...*), aga selle asemel et minna peale selle lõppu edasi öeldisega nagu kõrvallause puhul, kordab kõneleja lause algust.

Mõnikord teeb kõneleja lause grammatiliselt, sisuliselt ja suhtluse seisukohast potentsiaalselt valmis ning seejärel **lisab** midagi **juurde**, nt määruse või kõrvallause.

(4) K: palju näiteks `läheb sinu arvates kui `üliõpilasel `raha `vaja on.

....

K: et `ära elada, mis on sinu `vajadused

Näites 4 kõneldakse üliõpilasele elamiseks vajalikust rahast. K esitab küsimuse, mis peale öeldist on valmis. Küsimus on selline kõnetegu, mis ootab vastust. Aga vastust ei tule üsna pikka aega ja K laiendab oma eelmist lauset *et*-algulise määruskõrvallausega, mis sobib täpselt sellesse kohta.

Selline laiendus võib olla ka teistsugune. Näites 5 on juttu Mart Poomist. Kõneleja viib ka siin oma lause lõpule ja annab kõnejärje üle. Ka siin järgneb paus. Aga lisatud fraas *nagu paremuselt* ei sobi eelmise lause lõppu, vaid pigem sõna *teiseks* ette. Sobivat kohta aitab osutada *nagu* kordamine lisamise ees.

(5) A: jah, nagu `novembri `kuus valiti nagu `teiseks ta.

....

A: nagu `paremuselt. .. aint `Bekham sai ee `esimeseks kohaks=aga no teine e `teine `koht on ikka `väga=`kõva sõna=seal.

Nagu nägime, olid kaks viimast näidet sellised, milles kõneleja lõpetas oma voo ära ja andis järje partnerile. Aga see ei reageerinud pikka aega ning kõneleja jätkas ise. Selleks ei teinud ta uut lauset, vaid jätkas või kohendas oma eelnevat lauset. Selline võtte on väga tavaline juhul, kui partner ei reageeri kohas, kus temalt oodatakse.

Mõnikord ütleb kõneleja sama asja lauses **kaks korda**. Selliseid konstruktsioone on mitut tüüpi. Esimene variant on täpsustusjätk, milles esitatakse samas lauses alus, sihitis või määrus kõigepealt asesõnaga ja seejärel täistähendusliku sõna või fraasiga. See esindab alati sama lauseliiget ja on samas vormis selle lauseliikmega, mida ta täpsustab.

(6) mis *ta* on mitu korda siis *see kohus* olnud=vä.

Näites 6 ütleb kõneleja kõigepealt *ta* ja seejärel *see kohus*. Kordamise põhjuseks arvatakse eeskätt seda, et kõnelejal tekib kahtlus, kas asesõna taga olev referent on ikka kuulajale üheselt mõistetav. Samasugune asendus võib toimuda ka järgmises voo. Sel puhul nimetatakse seda tavaliselt järellisanduseks.

(7) J: muidu me mõtsime `siukest asja=et=et ajaks ennast sellee ühese
`praami=päle.

....

J: üks läb `siit=eks.

....

J: `Kuivastust.

Näites 7 lõpetab J oma küsimuse ja ootab vastust. Aga seda ei tule ligi kaks sekundit. Ja ta lisab sõna *Kuivastust*. See sobib asendama sõna *siit*. Samas ei ole see parandus. Ka see, kellele küsimus on esitatud, teab, et jutt on Kuivastust. Nii on selle asenduse rolliks tuletada meelde vastamata küsimust.

Mõnikord kasutatakse vastupidist järjekorda. Siis esitab kõneleja alguses lause teema omaette konkreetse sõna või fraasiga ja seejärel uuesti samaviitelise asesõnaga. Sellist nähtust nimetatakse eelteemaks. Siin on nimisõnaline teema alati nimetavas käändes, verb *da*-infinitiivis, kordav asesõna aga selles käändes, mida lause struktuur nõuab (näide 8). Sama lause võime teha ümber selliseks, kus asesõna on mingis muus käändes (8a).

(8) aga see pilusilm (.) see nüüd küll sinna viie hulka ei kuulu ma peaks
ütleva

(8a) *aga see pilusilm (.) seda nüüd küll sinna viie hulka ei paneks

Selle võtte rolliks on tõsta esile kõneaine, mida lauses käsitletakse, ning aidata keeruka fraasi korral pakkida infot lihtsamalt.

Mõnikord kasutatakse **samas lauses kaks korda verbi ja nende vahel sõna või fraasi**, mis on samas grammatilises rollis mõlema verbi juures. Selliseid konstruktsioone nimetatakse lausesulamiteks või tihvtlauseteks ja verbide vahel olevat osa tihvtiks. Selliste lausete esimene alaliik on peegelsulam, kus korratakse sama öeldist samas vormis. Küsimusele, kuidas täna trennis oli, vastab küsitud näites 9 nii:

(9) kule ma ei `tea `täna oli *täitsa jube `trenn oli*.

Peale sõna *trenn* on lause potentsiaalselt valmis, aga kõneleja kordab veel kord öeldist. Selline kasutus rikub selgelt grammatikareegleid. Samas pole siin mingeid takerdumisi või lause ümbertegemisi. Teine peegelsulami tüüp on selline, milles lause on tihvtis lõpetamata, nagu näites 10. Osa selliseid lauseid ei ole sujuvad, vaid neis kasutatakse kordamist ja tihvti sõnaotsimiseks.

(10) M: mis kell Ann sul buss läheb=ä.

....

A: pool kümme.

E: ma pean `laos olema ennem ja siis *mul on `pool kümnest on mul see ... `Jämejalal mul on .. `ravi.*

Nii kasutab E näites 10 kahekordset verbikordust ja kahte tihvti. Esimene kordus on sujuv (*mul on `pool kümnest on mul*). Korduse järel aga kõneleja takerdub lause lõppu otsides. Ta kasutab kõigepealt kohatäitjat *see* nimetavas käändes ja pausi. See lubab oletada, et otsitav sõna on ka nimetavas käändes. Aga selle asemel toob ta sisse hoopis alalütlevas käändes määruse ning alles peale uut verbikordust ja pausi nimetavas käändes sõna *ravi*.

Teine sulatuse variant on selline, milles öeldis vahetatakse lausetes välja. Ka need võivad olla sujuvad või takerdumisega, aga mõlemal juhul on keskseks tegevuseks verbi vahetamine ehk eneseparandus. Näites 11 vahetab müüja öeldise *on* öeldisega *algavad*. Muuseas, verbi väljavahetamiseks ongi just sulatused kesksed vahendid.

(11) H: ahah .. agaa .. aga .. aga kas=neil `inna`vahe `ka=on.

....

R: no .. on=`ikka=et ... `meie poes .. *on `vinüültapeetide innad algavad ... `sajast=kroonist=`rull=kusagil, kuni=seal .. `paarisaja kroonini, ... no `pabertapeetide=innad ... algavad kolmekümne`üheksast `kroonist ... `rull kuni=sis .. pea `saja kroonini. .. et `innavahe on päris `suur=neil.*

Mõnikord on tegu keerukama näitega, kus lause pooled hästi kokku ei sobi. Tüüpiline seda sorti konstruktsioon on näites 12.

(12) jah, see on `lasteaiaa signalisatsioon `töötab.

Siin esitatakse alguses info *olema*-öeldise abil (*see on lasteaia signalisatsioon*) ja siis pannakse otsa uus verb *töötab*. Nii ühendatakse sujuvalt kaks osapoolt: olemislause ja asja kohta öeldav.

Nagu nägime, olid sulatused mõnikord eneseparanduse võtted. Aga neil on suhtluses ka muid rolle. Vaatame uuesti näidet 10. Siin alustab E oma lauset sõnadega *mul on* ja siis kordab algust vastupidises sõnajärjekorras *on mul*. Eesti keeles on selline vastupidine järjekord kasutusel siis, kui lause alguses on määrus. Nii jätab kõneleja siin otsekui lause esmase alguse sujuvalt kõrvale. Aga selle muutmisega

teeb ta ka midagi muud. Esimene variant mõjub A eelmisest jutust sõltumatuna (A: pool kümme. // E: ma pean `laos olema ennem ja siis **mul on** `pool kümnest /.../). Aga ümbertehtud algus haakub otseselt A eelmise vooruga (A: pool kümme. // E: ma pean `laos olema ennem ja siis /.../ `pool kümnest on mul /.../). Ja lisaks näeme, kuidas verbide kordamine jagab kogu info pisemateks ja kergemini vastuvõetavateks portsudeks.

Nüüd vaatame näidet 11. Siin on ostja küsinud ja saanud infot paber- ja vinüültapeetide kohta. Selle järel küsib ta, kas neil hinnavahe ka on. Müüja alustab *meie poes on...* ja siis asendab *on* verbiga *algavad*. Miks ta nii teeb? See lubab tal fookusesse tõsta odavamad tapeedid. See on aga oluline, kuna ostja küsimus osutas, et hind on talle tähtis. Nii näeme mõlemal juhul, kuidas sulatust kasutatakse selleks, et muuta oma lause suhtluse seisukohast sobivamaks. Muidugi võib seda teha ka lauset katkestades ja uuesti alustades. Aga sulatus ja tihtvt lubavad teha selle muudatuse sujuvalt, voolavalt. Ja see on suhtluses oluline ideaal.

Millest sellised laused tulevad? Keskseid vastuseid on kaks. Esiteks, suuline kõne on alati palju kiirem ja sellega ka spontaanssem kui kiri. Me kirjutame arvutiga keskmiselt 20–40 sõna minutis, aga kõneleme 120–180 sõna minutis. See toob kaasa erinevad takerdumised ja ümbertegemised.

Teiseks, kirjutaja teeb oma lauset sõnahaaval, aga lugejani jõuab see juba valmis tervikuna. Suulises kõnes ilmub aga lause kuulaja ette sõna sõna järel. Nii jõuab temani ühtlasi kogu lause tegemise protsess, millest juba välja öeldud sõnu maha kustutada ei saa.

Miks kõneleja selliseid lauseid kasutab?

Kõigepealt, suuline suhtlus on alati dialoog. Kui partner ei reageeri seal, kus ta peaks reageerima, siis kasutab kõneleja kindlaid grammatilisi võtteid. Teisisõnu, suulise keele grammatika on suhtlemise vahendite ja võtete komplekt, mida kasutatakse kindlates dialoogi kohtades. Samas peab partner aru saama, mida kõneleja ütleb. Kuna ta saab mõista teksti ainult samas tempos, nagu kõneleja räägib (2–3 sõna sekundis), siis tuleb tekst teha võimalikult kiiresti omastatavateks lihtsateks infoportsudeks. Aga kõneleja võiks ju lause pooleli jätta ja uuesti alustada. Nii lausete jätkamine kui ka sulatused näitavad, et kõneleja soovib teha oma muudatuse võimalikult sujuvalt, voolavalt. Just selleks kasutab ta sama lause jätkamist, mitte aga katkestusi.